

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט
על הפרשה

גיליון שכ"א, פר' וירא תשפ"ו

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

בין אבק הארכיון לכפל הדיווח

תשובה

בשלושה דברים משנים חכמים

בגמרא במסכת בבא מציעא (כג:) נאמר כי בשלושה דברים 'עבידי רבנן דמשני במילייהו', כלומר, חכמים רשאים לשנות מדבריהם. שלשת הדברים הם: במסכת, בפוריא ובאושפיזא. כאשר נשאל על אחד מהדברים הללו, הוא רשאי לשנות מן האמת, שלא להעמיד עצמו בקי במסכת שהוא לומד, וכן שלא ידעו על מקום שינתו או מקום אכסנייתו. רב יהודה בשם שמואל מסביר שזו היא מידתם של חכמים, וכאשר אדם שומר על קו האמת בכל תחומי חייו ומשנה רק בשלושת העניינים הללו, אזי ניתן להחזיר לו אבדה גם אם אין בה סימן מובהק והוא מזהה אותה רק ב'טביעת עין'. לעומת זאת, אדם שמשנה בדבריו בעניינים אחרים אינו נחשב לנאמן דיו, ואין להשיב לו אבדה על בסיס זיהוי ב'טביעת עין' בלבד.

שינוי למען השלום

במסכת יבמות (סה:) מובא עוד שמותר לשנות מן האמת כדי להשיכן שלום, ורבי נתן אף סבור כי זו מצוה. על פי בית מדרשו של רבי ישמעאל, גדול כל כך הוא השלום, עד שאפילו הקדוש ברוך הוא שינה למענו, שכן מצינו אצל שרה אמנו: בתחילה נאמר ששרה אמרה 'אדוני זקן' (בראשית יח יב), אך כשהקדוש ברוך הוא גילה את הדבר לאברהם, הוא שינה את דבריה ואמר כי היא אמרה 'ואני זקנת', כדי שלא לפגוע בשלום ביניהם. רש"י (שם, ד"ה 'אדוני זקן') פירש כי שרה אמרה על אברהם לשון 'בזיון', וכדי לשמור על השלום ביניהם, בחר הקב"ה לשנות את הדברים. לכאורה, אם מותר ואף מצוה לשנות למען השלום, יש להבין מדוע לא נכלל עניין זה במפורש יחד עם שלושת הדברים שבהם חכמים משנים.

בעלי התוספות (בבא מציעא שם, ד"ה 'באושפיזא') מיישבים ששלושת הדברים שהוזכרו גם הם הותרו למען 'דרכי שלום', אלא שהם המצויים יותר מהאחרים. לפי התוספות, ההיתר לשנות קיים רק כאשר הוא נועד ל'דרכי שלום'. לעומת זאת, הר"ף (בבא מציעא יג. מד"ה) כתב הסבר אחר: השינוי למען השלום הוא מצוה, ולכן אין צורך למנותו בנפרד. הגמרא במסכת בבא מציעא מלמדת חידוש נוסף על שלושה דברים, שבהם השינוי הוא רשות ולא מצוה, ואף בהם מותר לחכמים לשנות מדבריהם.

איסור שקר להציל את ממונו

כעת נבחן את השאלה האם מותר לאדם לשנות

בסמטה שקטה בלב טבריה, בין בתי אבן עתיקים לניחוח תבלינים, שכן משרד "העמל והנחת בע"מ" לייפוע פיננסי. זה לא היה משרד מפואר, אלא חלל צנוע שהיה מלא תמיד ברשרוש דפים, בתיקיות עמוסות, ובתקתוק קצוב של מקלדות.

יקותיאל בעריש פייגנבוים, מנהל החברה, היה ידוע לא רק בזכות נמרצותו וזימנותו העסקית, אלא גם בזכות נטייתו לצפות מעובדיו לחרוג מגבולות תיאור התפקיד, בייחוד כשחשב שהדבר נחוץ. הוא ראה בכך מחויבות הדדית.

באחד מימי הקיץ הלוהטים, קרא יקותיאל למשרדו את אלתר צבי שפיצר, מנהל החשבונות של החברה, איש עבודה שקט וצנוע ששירת את המשרד בנאמנות כמשך קרוב לשש שנים. כשיחה שהתנהלה בקול שקט, ביקש יקותיאל מאלתר צבי לעשות טובה חריגה: לסדר במשך יום שלם את המסמכים הישנים בארכיון החברה - משימה שנמצאת הרחק מתחום אחריותו.

"אלתר צבי", אמר יקותיאל בטון פייסני, "אני יודע שזו לא העבודה שלך, אבל אף אחד לא יכול לעשות את זה כמו שצריך חוץ ממך. תעשה את הטובה הזאת עבורי ועבור החברה, ואני מבטיח לך תוספת של 25% על כל שעה שתעבוד שם."

אלתר צבי, שהיה ידוע בביישנותו וברצונו להימנע מעימותים, הסכים בסופו של דבר, בעיקר בגלל ההבטחה לתגמול הנדיב. במשך שבע שעות תמימות, הוא התמודד עם אבק הארכיון, בין קלסרים דהויים וניירות מצהיבים, כשאגלי זיעה נוטפים על מצחו.

הזמן עבר, וציפיותיו של אלתר צבי לקבלת התוספת הייתה גדולה. אולם, כאשר הגיע תלוש השכר, הוא נדהם לגלות שהסכום נותר ללא שינוי. בלב כבד, הוא פנה אל יקותיאל בעריש. "מכובדי המנהל, שכחת להוסיף את תוספת השכר על העבודה בארכיון", אמר בזריזות.

יקותיאל בעריש הביט בו במבט אטום ואמר: "מעולם לא הבטחתי לך דבר כזה. העבודה בארכיון היא חלק מהמשימות השוטפות של עובד בחברה, ולא צריך תוספת על כך."

ההכחשה הייתה מוחלטת. אלתר צבי נשאר אילם, ליבו פעם בחוזקה. הוא הרגיש מרומה, אך מצד שני, לא הייתה לו שום הוכחה כתובה. כעת ניצב אלתר צבי בפני דילמה קשה. האם מותר לו, כדי לקבל את מה שלדעתו מגיע לו בצדק, לדווח בחודש הבא על שעות עבודה נוספות שלא עבד בפועל - כדי ליטול לעצמו את התשלום שלא קיבל?

מדברי האמת כדי להציל את ממונו מפני הפסד. הגמרא במסכת שבועות (לא.) מביאה את הצינוי 'מדבר שקר תרחק' (שמות כג ז) ואוסרת על נושה לטעון טענות שקר כדי לגלגל שבועה על החייב, גם אם בסופו של דבר באמצעות זאת הוא יגבה את המגיע לו כדין. הש"ך (חושן משפט סימן עה סק"א) מביא דברים אלו ומבאר כי אסור לטעון טענות שקר כדי לעוות את הדין, גם אם הדבר נועד להוצאת ממונו שמגיע לו.

בשו"ת הרשב"א (חלק ג סימן פא) נשאל לגבי אדם המעוניין לטעון שקר כדי להוציא דין אמת, וכיצד הדבר מתיישב עם הכלל שמותר להכות את הגנב כדי לקבל את ממונו, ואינו צריך לחוש לאיסור 'פן יוסיף להכותו', שכן 'עביד איניש דינא לנפשיה במקום פסידא' (-אדם עושה דין לעצמו במקום הפסד), ומבאר שמותר לעבור על איסור כדי לקבל ממונו. והשיב הרשב"א: כי 'חס ושלום לזרעיה דאברהם דלימא שקרא' (-חס ושלום לזרעו של אברהם שיאמר שקר) ואפילו במקום הפסד, שכן 'שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב' (צפניה ג יג), והביא ראיה ממה שנאמר (שבועות לא.) לשלושה שותפים שהפקידו ממונו אצל אחד, והנפקד מכחיש את ההפקדה, ואין להם ראיה או עדים, והם מבקשים להיפרד, שאחד מהם יתבע את הממון בבית הדין, והשנים האחרים יעידו לו שהפקיד את הממון ביד הנפקד, וכך הם יזכו בדיון ויוציאו את האמת לאורה, שבכל אופן הדבר אסור ונלמד ממה שנאמר 'מדבר שקר תרחק', והרי שאין היתר לשקר גם לא כדי להוציא את האמת ולזכות בממונו, 'וחס לנו לומר כן, אלא ודאי שנוי השקר, ואוהב האמת, ואין תמורתו כלי פז'. ומבאר כי אף במקום הפסד ממונו, אסור לנקוט בטענות שקר כדי לקבל את המגיע לו.

היתר שקר להציל את ממונו

אך על מסקנה זו יש להקשות טובא מכמה מקומות שמצאנו בפשיטות שמותר לשקר כדי להציל את ממונו. וראש כלל הוא המבואר בגמרא (מגילה יג:) שיעקב ביקש מרחל שתינשא לו, ורחל השיבה כי הדבר ברצונה אך אביה לבן הוא רמאי ויעקב לא יוכל לו, יעקב השיב לרחל שגם הוא ידע לנקוט בדרך של רמאות כדי לתקן את רמאות אביה לבן הארמי, על כך שאלה ממנו רחל, והכי מותר לצדיק להרבות ברמאות ולו כדי להשיב את האמת והצדק, ויעקב השיב שבדודאי מותר להתמודד עם רמאי ברמאות, ומקרא מלא הוא: 'עם נבר תתבר ועם עקש תתפל' (שמואל ב' כב כז).

עוד מצאנו שפועלים שחוזרים בהם, והדבר עשוי לגרום נזק לבעל הבית, מותר לבעל הבית

להבטיח לפועלים סכום גבוה יותר כדי שישו בו לעבודה, ואינו חייב לשלם להם אחר כך סכום זה (משנה ב"מ עה:). ועוד מצאנו שהתירו להטעות יבם שמסרב לחלוץ, להבטיח לשלם לו על החליצה סכום גבוה, ואין צריכים אחר כך לשלם לו סכום זה. או בבורח מבית האסורים וצריך לעבור את הנהר, ובעל הספינה מנצל את המצוקה של האסיר כדי לתבוע סכום מופרז, שמותר לאסיר להתחייב על כך, ואינו צריך אחר כך לשלם סכום זה (יבמות קו.). ועוד מצאנו שהטעו את אשת הגנב שבעלה ביקש להשיב את הגנבה (יומא פג:).

ומכל זה נלמד שבוודאי כל איסור שקר הוא רק להעמיד את השקר, אבל לשקר במקום הצורך כדי להחזיק באמת, אין לכך שייכות למידת ואיסור שקר, ומעתה יש לבאר מפני מה אסרו חכמים (שבועות שם) להטעות את הדיינים בדברי שקר כדי לברר את האמת.

איסור על עדות פסולה

על דברי השו"ע (חו"מ סי' לד סעיף א) לגבי שני עדים, שעד אחד הוא עד כשר היודע בעדות אמת, והעד שעמו פסול לעדות אך בית דין אינם יודעים מזה, שהדין הוא שאסור לעד הכשר להעיד בבית דין, כדי שלא יוציאו ממנו על פי עד פסול, הקשה הש"ך (שם סק"ג): 'צריך עיון גדול בדין זה שהוא רחוק מסברא, שידוע שהענין אמת ולא יעיד בשביל שהשני פסול'. ומתוך הש"ך שבעדות הדבר שונה, שהרי שלשה עדים ששניים מהם כשרים ואחד מהם פסול, אם הצטרפו לעדות אחת העדות פסולה, ואין מכשירים את העדות מצד שיש שני עדים כשרים, והוא הדין כאן שהעדות בטלה מחמת העד הפסול, ולכן אין לו להעיד. ומוכח מדבריו שבהלכות עדות יש גזירת הכתוב להכשיר רק באופנים שהעדים הם כשרים לעדות זו. גם באורים (שם סק"א) כתב: 'מכל מקום אסרה תורה, כי אין לנו לעשות תחבולות רשע, וה' לא ציווה, וכך גזרת המלך הוא, ואין לנו להרהר ולחפש בטעמים'.

איסור מיוחד על שקר בהליך דין

אמנם לא רק בעדות מצאנו איסור לעוות את הדין כדי להוציא את הדין לאמתו, אלא גם בדיני שבועה מצאנו שאסור לעוות את הדין כדי להשביע שלא כדין ולהוציא את האמת לאור. והש"ך גופא (סי' עה סק"א) הקשה על הרמב"ם והשו"ע שהשמיטו את דין הגמרא (שבועות לא.) שאין לתבוע בבית דין מאתים זוז כדי שידוע במנה, ואז ישיבנו את הנתבע כדון 'מודה במקצת הטענה' ויגלגל עליו גם תביעות אחרות כדי שידוע בהם. ובים של שלמה (בבא פרק ג סימן ה) למד שישור דין הגמרא בשבועות שאין לשקר בבית דין כדי להוציא דין אמת, אינו דין דוקא בעדות או גם בשבועה, אלא הוא הדין בכל מעשי בית דין. 'דאין הדבר תלוי במה שברור לו, מאחר דאין מוציאים ממנו המנה בדין'. והיינו שיש הלכה מיוחדת בבית דין שאסור להוציא שם ממנו שלא כסדרי הדין. וכן כתב השערי יוסף (שער ז פרק א אות ט) בטעם האיסור: 'מושם דמכשיל את ב"ד שחותכין הדין שלא במשפט, כיון דהעדים פסולים אין לבי"ד כח לכוף את הנתבע אע"פ שהדבר אמת'. וכן הוכיח בספר קובץ הערות (סי' כז אות ט) שבבית דין יש להוציא ממנו דוקא על פי סדרי הדין, ואין היתר לעוות את סדרי הדין גם לא כדי להוציא הדין לאמתו. ומכאן יש ללמוד עד כמה גדול החיוב שבבית הדין הכל יתנהל על פי האמת, ואין מעוותים שם את האמת וסדרי הדין, גם לא כדי להוציא את האמת לאורה ולהחזיר את הממון לבעלי, שבבית הדין אין לעוות את האמת גם לא כדי לגלות את

האמת הממונית, והוא הערה גדולה למתבונן.

שיטת הסוברים שהאיסור רק בבי"ד

עוד ראוי להעיר לשיטת רבינו ירוחם פערלא בביאורו לספר המצוות (רס"ג, עשין, עשה כב) שכתב לבאר מדוע במניין המצוות לא מנו את העשה של 'מדבר שקר תרחק', לפי שהאיסור של 'מדבר שקר תרחק' (שמות כג ז) אינו חל על כל אדם בכל מצב. לשיטתו, הפסוק מדבר על דיינים ומצוה אותם שלא לדון על פי דברי שקר, כפי שמסיים שם הכתוב 'ונקי וצדיק אל תהרוג'. וכן פירש האבן עזרא (הארוך, שם), שמדובר בעשה נוסף לדיינים לדון דין צדק שכבר נצטוו בו 'בצדק תשפוט עמיתך' (ויקרא ט טו). וכעין זה פירשו הר"י בכור שור, ורבי אברהם בן הרמב"ם (שם). וכתב רבי ירוחם פערלא (שם) כי מה שדרשו בגמרא מכאן שאסור לטעון שקר להציל את שלו, אינו אלא אסמכתא בעלמא (וכן הוא לשון רבינו חננאל שבועות שם), או שזו דרשה גמורה רק שהאזהרה היא שלא לטעון בבית דין טענות שאינן אמת, כיון שעל ידי כך גורם לבית דין לדון דין שקר, ובאופן זה הוא בכלל 'מדבר שקר תרחק', אבל שלא במקום בית דין אין איסור. כדי להוכיח כי איסור 'מדבר שקר תרחק' חל רק בהקשר של בית דין, האריך רבינו ירוחם פערלא והצביע על מספר מקומות שבהם חכמים השתמשו בפסוקים אחרים כדי לאסור אמירת שקר. כך למשל, בעניין 'מחוסרי אמונה', נאמר בגמרא (בבא מציעא מט.) כי איסור זה נלמד מהפסוק 'ה' צדק' (ויקרא יט לו), הנדרש שה' שלך - יהא צדק'. אילו היה איסור 'מדבר שקר תרחק' כללי ולא איסור רק לדיינים, לא היה צורך בפסוק נוסף זה.

כך גם הוכיח, ממה שהגמרא (ב"מ כג:) מציינת כי חכמים משנים בדבריהם בשלושה מקרים מסוימים, והנפקא מינה שלחכמים אלו ניתן להשיב אבדה ב'טביעת עין'. אילו היה קיים איסור תורה כללי לשקר, היה צריך לומר שהנפקא מינה היא שאין בדבר 'משום מדבר שקר תרחק'. ועוד, שהרי הר"ף (שם) לפי שיטתו, בשלש הדברים הללו החכמים רשאים לשנות בדבריהם אך אינם מוכרחים לעשות זאת, כי אין כאן טעם של מפני דרכי שלום, ואם היה איסור מן התורה לומר שקר בכל זמן, כיצד מתירים בשלשה אופנים אלו לעקור מצות עשה מן התורה, והרי אין לנו לימוד לשנות אלא מפני השלום.

עולה מדבריו, שאין איסור תורה של 'מדבר שקר תרחק' על שינוי דברים שלא בבית הדין. אמנם איסורים אחרים עשויים לחול, כגון אונאת דברים, גניבת דעת או איסור עדות שקר, אך לא איסור של 'מדבר שקר תרחק' עצמו. רבינו ירוחם פערלא כתב עוד שיתכן שאין בדבר אף לא איסור דרבנן, אלא שהדבר מגונה לשנות מן האמת. רבינו ירוחם מתייחס לסיפורה של שרה אמנו, שם נראה שהסיבה שמותר לשנות הוא דוקא מפני דרכי שלום, ומבאר כי לולא דרכי שלום, היה מקום לאסור את השינוי משום אונאת דברים, שכן לומר על אשה שהיא 'זקנה' זה לשון בזיון.

מאחר ובכל אופן מגונה הדבר לשנות

מהאמת, לכן אמרו בגמרא כי 'בהני תלת מילי משנו רבנן במיליהו', כדי ללמדנו שאינו נחשב לגנאי עבור צורבא מדרבנן לשנות בדברים הללו. נמצאנו למדים, כי לשיטתו האיסור על אמירת שקר חל רק בבית דין, ואילו מחוץ לבית דין, אף שהדבר מגונה, אין בו איסור מפורש. אמנם נראה שיש לדון בחידושו הגדול, כי מה שהביא מדברי הראשונים שפירשו את הפסוקים על הדיינים ולא בכל אדם, בוודאי כן היא פשטות הפסוקים שם שעוסקים בענייני הדיינים, אלא שהראשונים הבינו בכל זאת שהפסוק שנאמר בדיינים שלא לשקר ולהתרחק מן השקר, עוסק בוודאי גם בכל שקר, ורק שנתפרש חיוב זה בבית דין שהוא הדוגמא החמורה של איסור שקר, שהרי שם מקום האמת והצדק, אבל וודאי שיש להתרחק מכל שקר.

ומצאנו שנחלקו הראשונים האם יש איסור לשקר לשוא או שאסור לשקר רק באופן שפוגע ומזיק לשום אדם [וזוה מוסכם שבוודאי אין זו מידה נכונה, רק מחלוקתם מה בכלל האיסור של מדבר שקר תרחק]. ועל כל פנים נראה ממחלוקת זו שהיה פשוט לכל הראשונים שהאיסור להתרחק מדבר שקר נאמר בכל אופן וגם מחוץ לבית דין. ודעת התשב"ץ (זוהר הרקיע אות נט) והחרדים (פרק אות כו) שאפילו שקר לשוא שאין ממנו שום תועלת או נזק, אסור ממה שנאמר 'מדבר שקר תרחק'. אבל דעת היראים (סי' רלה) שרק שקר שמזיק לאחרים הוא בכלל איסור התורה, אבל סתם שקר לא (וראה בתועפות ראם שם). וברבינו יונה (שערי תשובה שער ג, כת השקרים) משמע ששקר לשוא נאסר דוקא על ידי חז"ל מה שנאמר 'למדו לשונם דבר שקר' (ירמיהו ט ד). אמנם בספר החינוך (מצוה עד) כתב בפירוש שהגם שעיקר הפסוק נאמר על הדיינים, כל שקר ואפילו לשוא בכלל איסור זה.

שינוי להגן על דגל התורה

בשו"ת תורה לשמה (סימן שעא) נשאל על סיפור שבו בת תובעת ירושה מנחלת אביה בערכאות גויים, בניגוד מוחלט לדין התורה שהבנים יורשים. השואל תהה האם מותר לזייף שטר צוואה או מתנה, כדי שהירושה תועבר לבנים בהתאם לדין תורה, או שיש בכך איסור מדבר שקר תרחק. והשיב כי וודאי שהדבר מותר ואין חשש לאיסור שקר, שכן חז"ל התירו לשנות מפני דרכי השלום, והשמירה על דין התורה והקמת דגלה הם בבחינת 'שלום גדול' עוד יותר.

ואין להקשות ממה שנתבאר שבבית דין יש איסור להשתמש בראיות של שקר, כי נידון ה'תורה לשמה' הוא על בת שתבעה את אחיה בערכאות של גויים, ולא בתבעה בבית דין ישראל.

מסקנת ההלכה

לפי זה, יהיה מותר לאלתר צבי לדווח על שעות עבודה נוספות שלא עבד בפועל, כדי לקבל את השכר המגיע לו כדין על עבודתו בארכיון, שכן המעסיק מכחיש את התחייבותו ואינו מותיר לו ברירה אחרת. ומותר לו לכתחילה לנהוג כן מחוץ לבית דין, ורק בבית דין ישראל נתחדש דין מיוחד שאין להשתמש בטענות של שקר גם לא כדי להגיע לאמת.

